

بچه خوانی

نخستین کتاب‌های مصور کودک و فرهنگ عامه در ایران^۱

ورود صنعت چاپ در قرن سیزدهم / نوزدهم به ایران نقطه عطفی در تحول اطلاع‌رسانی و آموزشی در ایران بود. ابتدا چاپ سربی وارد ایران شد و سپس چاپ سنگی به نحوی گسترده جای آن را گرفت. شماری از اقسام کتاب‌های چاپ سنگی را، از کتاب‌های علوم دینی گرفته تا علوم طبیعی و داستان و ...، مصور بود. گذشته از نمونه‌های متعدد کتاب‌های چاپ سنگی مصور، فهرست‌های کتب در دوره قاجاریه نیز این ادعا را تأیید می‌کند. اگرچه این فهرست‌ها همه اطلاعات کتاب‌ها را در اختیار قرار نمی‌دهد، انواع متون چایی از نظر موضوع و شمار عناوین چایی در هر موضوع را به دست می‌دهد.

از جمله موضوعات کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجاریه داستان‌های عامیانه است که بسیاری از آنها در آن دوره برای نخستین بار مکتوب شد. نوعی از این داستان‌ها که خاص کودکان بوده به «بچه‌خوانی» شهرت داشته است. با توجه به علاقه دیرینه ایرانیان به تصویر کردن کتاب، کتاب‌های بچه‌خوانی را هم مصور کردند. شاید کتاب‌های بچه‌خوانی نخستین نمونه تصویرسازی گسترده آثار فرهنگ عامه باشد. کتاب‌های مصور که زمانی تنها در اختیار شاهان و درباریان و کتابخانه‌های سلطانی بود، در این دوره در اختیار عوام قرار گرفت. در این مقاله، نخست واژه بچه‌خوانی و فرهنگ آن را معرفی می‌کنیم. سپس با توجه به تحقیقاتی که در این زمینه و همچنین درباره ادبیات عامیانه صورت گرفته است، به تفاوت این گونه ادبی با سایر گونه‌های ادبیات داستانی می‌پردازیم. سرانجام خواهیم کوشید با بررسی برخی از نمونه‌های داستان‌های بچه‌خوانی، هم از لحاظ تصویری و هم از لحاظ محتوایی، این بخش از فرهنگ عامیانه را، که تا کنون چنان‌که باید شناسانده نشده است، دوباره معرفی کنیم.

۱. ورود چاپ به ایران و رواج آن

ایران در اوایل سده سیزدهم / نوزدهم، به‌ویژه در پی شکست‌هایش از روسیه در خلال سال‌های ۱۲۱۷-۱۲۳۱ق/ ۱۸۰۳-۱۸۱۵م، چندان ثبات و قوتی نداشت؛ به نحوی که عباس میرزا نایب‌السلطنه از اوضاع آن به «زندگی در جهل و بی‌خبری شرم‌آور» یاد می‌کند. شناخت چنین وضعی بود که عباس میرزا را به مجموعه

داستان‌های عامیانه در ایران پیشینه‌ای دراز دارد. با ورود صنعت چاپ به ایران و رواج آن در دوره قاجاریه، شماری از این داستان‌ها، که به سبب کاربرد بسیاری از آنها برای کودکان به «بچه‌خوانی» شهرت یافت، به طبع رسید و مصور شد. فهرستی سه‌صفحه‌ای از کتاب‌های چاپ سنگی نیمه دوم سده سیزدهم هجری، به نام «فهرست حاج موسی»، به پیوست کتاب گنجینه نشاط، به دست ما رسیده است که در بخشی از آن، با عنوان «بچه‌خوانی»، عناوین کتاب‌های بچه‌خوانی طبع شده ذکر شده است.

این کتاب‌ها قطع‌های گوناگونی دارد؛ از قطع وزیری کوچک تا نیم‌ربعی. نوع تصویرگری این کتاب‌ها هم متفاوت است: تصاویر برخی از آنها کوچک است؛ در برخی از آنها، نقاشی سطحی گسترده از صفحات را به تصویر اختصاص داده است؛ و در برخی دیگر، صفحه‌ای مستقل را به تصویر پرداخته است. اندکی از نقاشی‌ها رقم نقاش و تاریخ دارد.

این کتاب‌ها را می‌توان از نظر موضوع به چند دسته تقسیم کرد: داستان‌های بلند عامیانه، منظومه‌های اندرزی و تمثیلی و اخلاقی، منظومه‌های عاشقانه، منظومه‌های عرفانی و اخلاقی، کتاب‌های آموزشی، داستان‌های منظوم که براساس زندگی امامان (ع)، داستان‌های سرگرم‌کننده با پیام اخلاقی، حکایت‌های اخلاقی، اعتقادات و باورهای عامیانه، کلام شیعه.

همچنان‌که بین ادبیات عامه و ادبیات کودکان نمی‌توان حد فاصلی قاطع تعیین کرد، نمی‌توان مخاطبان کتاب‌های بچه‌خوانی را به کودکان منحصر شمرد. کتاب‌های بچه‌خوانی فصل مشترک کتاب‌های کودکان و کتاب‌های عامیانه است.

بچه‌خوانی از فرهنگی منسوخ حکایت می‌کند که شکل‌گیری و بقای آن به جمع شدن در خانه یا در مکان‌های جمعی عمومی برای شنیدن قصه وابسته است و امروز دیگر کمتر اثری از آن به چشم می‌خورد.

۱۸۱۵م، عباس میرزا پنج نفر را به سرپرستی داری به انگلستان فرستاد. این اشخاص عبارت بودند از: میرزا صالح شیرازی، میرزا سیدجعفر، میرزا محمدجعفر، میرزا رضا سلطان توپخانه، استاد محمدعلی.

میرزا صالح شیرازی در اروپا فن چاپ آموخت و در بازگشت از انگلستان به سال ۱۲۳۵ق / ۱۸۱۹م دستگاه چاپی با خود به ایران آورد. پیش از او، در زمان شاه عباس اول صفوی، ارمنیان نخستین دستگاه چاپ را به ایران آورده بودند؛ اما پادشاه صفوی از کار چاپ حمایت نکرد. اندکی پیش تر هم، در حدود سال ۱۲۳۳ق، میرزا زین العابدین، با حمایت عباس میرزا، دستگاه چاپی آورده و در تبریز برپا کرده بود.^۲

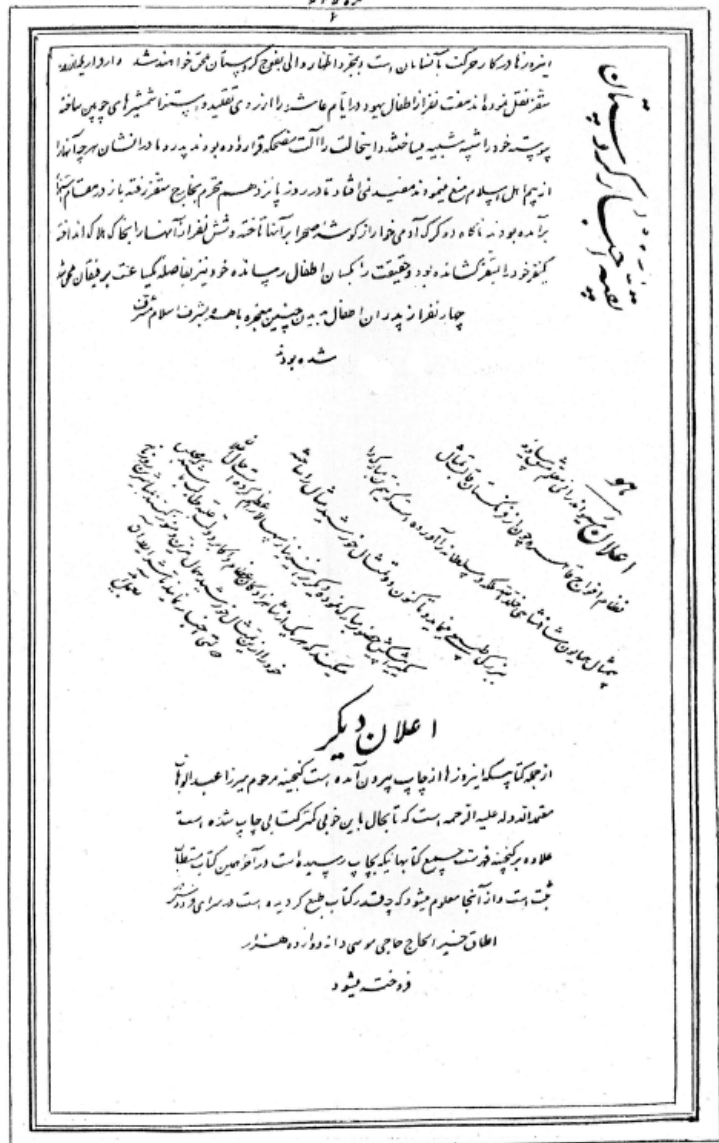
۲. واژه بچه‌خوانی

واژه بچه‌خوانی که بی‌شک در دوره قاجار، بیشتر به صورت «بچه‌خانی»، متداول بوده در هیچ‌یک از لغت‌نامه‌ها و دانشنامه‌های فارسی وارد نشده است.

بچه‌خوانی مرکب است از دو پاره «بچه» و «خوانی». در لغت‌نامه دهخدا، بچه به معنی کودک، طفل، ولید، و کودک نارسیده آورده شده است. «خوانی» از مشتقات «خواندن» است. در دوره قاجار آن را به تسامح «خانی» می‌نوشتند؛ زیرا در آن زمان حذف واو معدوله مرسوم بود.

در *دایرةالمعارف فارسی* مصاحب، مدخل «بچه‌خوانی» نیست؛ اما در ذیل مدخل «بچه‌خوان» چنین آمده است: هر یک از جوانانی که در تعزیه عموماً نقش فرزندان اولیاء یا هواداران آنها را بازی می‌کنند؛ مثل قاسم فرزند امام حسن (ع)، سکینه دختر امام حسین (ع)، و طفلان مسلم).

پیداست که این معنا از «بچه‌خوانی»، یعنی ایفای نقشی در تعزیه نظیر «امام‌خوانی»، در این مقاله مقصود ما نیست. پس از ورود صنعت چاپ و گسترش آن، انبوهی از کتاب‌های باسهمه شده به وجود آمد. متأسفانه هنوز تعداد دقیق کتب مطبوعه، چه به طریق چاپ سنگی و چه چاپ سربی، بر ما معلوم نیست؛ اما بر مبنای یکی از معتبرترین فهرست‌های در دسترس، می‌توان حدس زد که کتب چاپ‌شده تا چه اندازه متنوع بوده است. در *روزنامه دولت علیّه ایران*، ش ۵۷۵ (پنجشنبه

اصلاحاتی برانگیخت؛ از اصلاح قشون گرفته تا اصلاح امور فرهنگی. او این اصلاحات را در آشنایی با فنون جدید می‌جست و به‌رغم مخالفت‌ها،^۲ بدین کار اهتمام کرد. از جمله اقدامات او فرستادن جوانانی به اروپا برای تحصیل بود.

ابتدا رایزنی‌هایی بین دولت ایران و فرانسه برای اعزام دانشجو صورت گرفت، که پس از تیرگی روابط ایران و فرانسه بی‌نتیجه ماند. سپس در پی فرصتی که بعد از امضای پیمان دوستی ایران و انگلستان در سال ۱۲۳۳-۱۲۳۴ق / ۱۸۰۹م دست داد، اولین دانشجویان را به انگلستان فرستادند. در ادامه، به سال ۱۲۳۰-۱۲۳۱ق /

ت ۱. اعلان انتشار کتاب گنجینه نشاط و فهرست حاج موسی، روزنامه دولت علیّه ایران، ش ۵۷۵ (۱۵ ربیع‌الثانی ۱۲۸۲ق)

۱۵ ربیع الثانی ۱۲۸۲ق) آگهی انتشار کتاب گنجینه عبدالوهاب معتمدالدوله (نشاط اصفهانی)^۲ منتشر شده، که در آن به فهرستی از کتاب‌های به چاپ رسیده به دست حاج موسی اشاره شده است (ت ۱). متن اعلان چنین است:

از جمله کتابی که این روزها از چاپ بیرون آمده است گنجینه مرحوم میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله، علیه‌الرحمه، است که تا به حال به این خوبی کمتر کتابی چاپ شده است. علاوه بر گنجینه، فهرست جمیع کتاب‌هایی که به چاپ رسیده است در آخر همین کتاب مستطاب ثبت است؛ و از آنجا معلوم می‌شود که چقدر کتاب طبع گردیده است. در سرای فردوس، در اتاق خیرالحاج حاجی موسی، دانه [ای] دوازده هزار فروخته می‌شود.

فهرست یا کتاب‌نامه حاج موسی با کتاب‌های فقهیه و اصولیه آغاز می‌شود. در ادامه آن، کتب طب و حدیث و اخبار، در دو بخش فارسی و عربی، می‌آید. در پایان فهرست، عنوان دیوانات و کتاب‌های قصه و حکایت آمده است، که عنوان «بچه‌خانی» (بچه‌خوانی) پایان بخش آنهاست.

در ذیل «بچه‌خانی» در این فهرست، این عنوان‌ها آمده است:

حسین کرد، نوش آفرین، خاورنامه، ناز [و] نیاز، بهرام [و] گلندام، موش [و] گربه، لیلی [و] مجنون، شیرین [و] فرهاد، دله مختار، دزد [و] قاضی، رعنا [و] زیبا، خزان [و] بهار، نصاب ترکی، هفت کتاب، گلشن عطارد، گلستان ارم، رند و زاهد، چهل طوطی، ضریر خزاعی، معراج‌نامه، حیدریبیک، توبه نصح، کلثوم‌تنه، محمد حنفیه، یوسف [و] زلیخا، جواهر العقود [جواهر العقول]، شیرویه، قهرمان، هرمز، هزار مسئله، چار درویش، سراج المنیر، احمد جولاء.

۳. پیشینه مطالعه بچه‌خوانی

گویا موضوع بچه‌خوانی را در روزگار ما نخست صادق هدایت مطرح کرده است. هدایت بر مقاله‌اش با عنوان «فولکلر یا فرهنگ توده»، که در شماره‌های دوم تا ششم سال دوم مجله سخن چاپ شد، حاشیه‌ای نوشته و در آن از داستان‌هایی نام برد که بعضی از آنها با داستان‌هایی

کتاب اوحد و عمرو		کتاب اوحد	
زاد المعاد	مختار ازب	مختار ازب	مختار ازب
صحیفه سجاده	سراج القاری	مختار ازب	مختار ازب
وسید النباه	عباس	عباس	عباس
مختار ازب	صحیفه علی	صحیفه علی	صحیفه علی
مختار ازب	مختار ازب	مختار ازب	مختار ازب
دیوانات			
کلیله و دمنه	انوار	قائمه	حکیم سنه
عصر	ساده	دیوان	چشمه محمد ابن حمام
مراجعه	مختار ازب	مختار ازب	مختار ازب
ساده	ساده	ساده	ساده
قصه و حکایات			
بسته نامه	الفیله	رموز حمزه	انوار
ساده	ساده	ساده	ساده
بچه‌خانی			
حسین کرد	نوش آفرین	خاورنامه	ناز و نیاز
شیرین	دل مختار	دزد قاضی	رعنا و زیبا
گلشن عطارد	گلستان ارم	رند و زاهد	چهل طوطی
توبه نصح	کلثوم تنه	محمد حنفیه	یوسف و زلیخا
هرمز	هزار مسئله	چار درویش	سراج المنیر

که در فهرست حاج موسی ذیل عنوان «بچه‌خانی» آورده شده بسیار نزدیک است؛ مانند داستان‌های چهار درویش، نوش آفرین، قهرمان، حیدریبیک (ت ۳). البته او فرصت نیافت که این حاشیه دست‌نویس را چاپ کند. محمدجعفر محبوب نیز به گونه ادبی «بچه‌خوانی» توجه کرده است:

در فهرست انتشارات کتابخانه‌ها، قسمتی از کتاب‌ها تحت عنوان «بچه‌خوانی» معرفی شده بود. مراد از «بچه‌خوانی»

ت ۲. میرزا عبدالوهاب معتمدالدوله اصفهانی، گنجینه نشاط، ۱۲۸۱ق

ت ۵. حسین کرد، قرن سیزدهم هجری

آن یک صفحه کامل به تصویر اختصاص یافته است؛ و آن، تصویر حضرت رسول اکرم (ص) در حال ورود به بهشت است (ت ۶).

از معدود هنرمندانی که رقمشان در تصاویر کتاب‌های بچه‌خوانی درج شده نقاشی به نام علی‌قلی خوبی است که تصاویر دو کتاب چهل طوطی و گلستان ارم از او است. دیگری عطاءالله است که تصاویر نسخه‌ای از داستان حسین کرد شبستری اثر او است. نقاش داستان ناز و نیاز هم کسی به نام نصرالله است.^۱

از مجموعه کتاب‌های بچه‌خوانی، دو کتاب نصاب ترکی و گلشن عطار در مربوط به آموزش صنایع ادبی است. تنها نویسنده‌ای که دو کتاب از او در فهرست کتب «بچه‌خوانی» حاج موسی آورده شده کاشف شیرازی (قرن یازدهم هجری) است، که خزان و بهار و سراج المنیر اثر او است.

طبع شده است؛ یکی به سال ۱۲۸۱ق تهیه شده است و دیگری به سال ۱۲۸۲ق. چنان‌که در تصویر ۴ دیده می‌شود، انتهای فهرست در این دو نسخه تفاوت دارد. در نسخه ۱۲۸۱ق، آخرین عنوان داستان/حمد جولاست؛ اما در نسخه ۱۲۸۲ق، پس از این عنوان عنوان‌های دیگری هست که برخی از آنها تکراری است و برخی دیگر ربطی با بخش بچه‌خوانی ندارد. سیدعلی کاشفی خوانساری این تکراری بودن برخی از عناوین را ناشی از طبع‌های گوناگون کتاب به دست ناشران مختلف و نیز سهو کاتب می‌داند.^۲

در انجمنه نسخه ۱۲۸۲ق، جمله نامفهوم آمده است: «از برای بچه‌خوانی لازم شد شماره از برای اخوان دینی بخزند شایع معلوم گردد.» و به دنبال آن نام جبار مقدم و تاریخ ۱۳۲۸ق درج شده است. از اینجا، گمان می‌رود که شخصی به نام جبار مقدم در سال ۱۳۲۸ق در نسخه دوم حاج موسی تصرف کرده و عنوان‌هایی به صورت دست‌نویس بدان افزوده و به همین صورت به کتاب‌های تاریخ ادبیات کودکان در روزگار ما راه یافته است. به همین سبب، اساس کار ما همان نسخه نخست و دست‌نخورده فهرست حاج موسی (۱۲۸۱ق) است که ۳۳ عنوان کتاب بچه‌خوانی در بر دارد.

۴. محتوا و تصاویر داستان‌های بچه‌خوانی

بررسی یکایک کتاب‌های بچه‌خوانی در این مقاله نمی‌گنجد که به بررسی تک تک این نسخه‌ها از لحاظ داستانی و تصویری پرداخته شود. از بین این سی‌وسه عنوان، تنها به نسخه‌های مهم‌تر می‌پردازیم.

دو کتاب حسین کرد و نوش‌آفرین از دیگر کتاب‌های بچه‌خوانی در فهرست حاج موسی حجم بیشتری دارد. داستان حسین کرد از آن دست داستان‌هایی است که هم در بین بزرگسالان طرف‌دار دارد و هم در بین کودکان. قطع وزیری کوچک (۲۱×۱۵سم) در میان این کتاب‌ها بیشتر است؛ اما بسیاری از آنها قطع‌های بزرگ‌تر یا کوچک‌تر دارند. از جمله آنها کتاب حیدریک و هفت کتاب قطع نیم‌ربعی (۱۸×۱۰سم) دارند. در بین این کتاب‌ها، فقط در کتاب حسین کرد است که طراح جای به‌نسبت وسیعی را به تصاویر داستان اختصاص داده است (ت ۵). معراج‌نامه هم تنها کتابی است که در

گلستان ارم، یوسف و زلیخا، حیدر بیک
 - منظومه‌های عرفانی و اخلاقی:
 هفت کتاب، توبه نصح
 - کتاب‌های آموزشی:
 نصاب ترکی و گلشن عطارد
 - داستان‌های منظوم که براساس زندگی امامان (ع) شکل
 گرفته است:
 خاورنامه، معراج‌نامه، ضریح خزاعی، محمد حنفیه.
 - داستان‌های سرگرم‌کننده با پیام اخلاقی:
 دزد و قاضی، جواهرالعقود (العقول)، چهل طوطی.
 - حکایت‌های اخلاقی:
 خزان [و] بهار، سراج‌المنیر.
 - اعتقادات و باورهای عامیانه:
 کثوم‌زنه.
 - کلام شیعه:
 هزار مسئله، که مجموعه سؤالاتی است که عوام درباره
 ائمه (ع) می‌پرسند و آقای افضل به آنها پاسخ می‌گوید.
 - از موضوع کتاب احمد جولای اطلاع کافی در دست
 نیست.
 نکته مهمی که در اینجا باید به آن اشاره شود
 اشتباه برخی از محققان در یکی پنداشتن داستان رعنا [و]
 زیبا با کتاب دیگری به همین نام از برخوردار بن محمود
 فراهی (قرن دهم هجری) است. داستان رعنا و زیبا
 داستانی عاشقانه است؛ اما کتاب رعنا و زیبای فراهی،
 که محبوب القلوب و شمس و قهقه هم نام دارد، درباره
 داستان‌های عرفانی در اخلاق و آداب زندگی است.
 کتاب فراهی در تحریر اول رعنا و زیبا نام داشته و در
 تحریر دوم محفل آرا و در تحریر سوم محبوب القلوب عنوان
 گرفته است. آقای اولریش مارزولف نیز در کتاب خود
 در معرفی کتاب رعنا و زیبا، نویسنده آن را برخوردار بن
 فراهی معرفی کرده است.^{۱۱} اگر منظور ایشان از کتاب رعنا
 و زیبا همان کتابی باشد که در ذیل عنوان بچه‌خوانی آورده
 شده است، باید گفت که متأسفانه دچار اشتباه شده‌اند؛
 زیرا چنان‌که در تصویر ۷ دیده می‌شود، نویسنده منظومه
 عاشقانه رعنا و زیبا میرزا حسن خان انصاری است.
 در بین کتاب‌های بچه‌خوانی، کثوم‌زنه اهمیت
 بسیاری دارد. نویسنده کتاب، آقا جمال خوانساری (ف)
 ۱۲۲۱ یا ۱۲۲۵ق) از اندیشمندان دوره صفویه است.

ت ۶. معراج‌نامه، تصویر
 بهشت، ۱۲۶۸ق

آثاری که در ذیل عنوان بچه‌خوانی در فهرست
 حاج موسی ذکر شده در دوره قاجاریه به طبع رسیده، اما
 در دوره‌های گوناگون نوشته شده است؛ از موش و گریه
 عبید زاکانی (قرن هشتم هجری) تا رعنا [و] زیبا (احتمالاً
 در دوره قاجاریه). کتاب‌های بچه‌خوانی را می‌توان به این
 دسته‌ها تقسیم کرد:
 - داستان‌های بلند عامیانه:
 حسین کرد، نوش‌آفرین، بهرام [و] گلندام، دله‌مختار،
 شیرویه، قهرمان، هرمز، چار درویش
 - منظومه‌های اندرزی و تمثیلی و اخلاقی:
 موش و گریه، رند و زاهد
 - منظومه‌های عاشقانه:
 ناز و نیاز، لیلی و مجنون، شیرین و فرهاد، رعنا [و] زیبا،

کتاب رغنا و زینا تصنیفات میرزا حسنخان انصاری
المختص به شعر الاضغی فی ام جلا

بسم الله الرحمن الرحیم

قصه فکلی ز تو نشر
بر نام تو نامه مسکنم باز
پاینده شد از تو صرخه عظم
این راه خسرو کجا کند طی
حیران ز صفات اهل منش
کار همه یابد از تو انجاسم
بنود در رحمت تو مسدود
بر حمله حکم ایشان معین

ای نفس بکار کاخ دلکش
سازم بزبان جو نامه آغاز
ای که تو دو کون شد منظم
کی و همس بردنات تو
باشد ز تو جمله آفرینش
ای که تو ز مانه کسیر دارم
ای عالم و آدم از تو موجود
ای از تو شده فلک فرین

این کتاب مملو از خرافات است؛ اما از نگاه انتقادی نویسنده به زمانه خود حکایت می‌کند. اولین چاپ این کتاب مربوط به سال ۱۲۵۰ ق است. از جمله موضوع‌هایی که در کتاب کلثوم‌ننه آورده شده است، دغدغه دختران برای ازدواج و به خانه بخت رفتن است. این دغدغه در بسیاری از باورهای کلثوم‌ننه خود را نشان می‌دهد؛ از قبیل روزه مرتضی علی، رفتن به بالای منار برنجی و شکستن گردو، ابریشم سبز به سوزن کردن، و در لباس عروس دوختن. صادق هدایت این کتاب را از بهترین منابع بررسی فرهنگ عامه شمرده است (ت ۸).^{۱۲}

نتیجه

فهرست حاج موسی از جامع‌ترین فهرست‌های کتاب‌های

کتاب کلثوم نه نه من تالیفات اقبال خوارزمی رحمه الله

بسم الله الرحمن الرحیم

بر آینه ضمیر اخوان ایمانی پوشیده ماند که این محضیت در بیان اقوال و افعال زنان و واجبات و مندوبات و محرمات و مکرومات و مباحتات ایشان و این مشتمل بر مقدمه و شانزده باب و خاتمه و مستمی است بقواعد لیسما اما مقدمه در بیان اسمی علماء و فضلاء و فقها و فضیلت آنها بد آنکه افضل علما ی زنان پنج نفرند اول لبیث زینب دوم کلثوم نه نه سوم خواجهان آغا چهارم باجی یاسمن پنجم دده بزم آرا پنجم از اقوال و افعال آنها باشد نهایت وثوق دارد و محل اعتماد است و بعین از این خمیره فقها و علماء بسیارند ذکر آنها موجب طول کلام میشود بد آنکه هرگز نسی داشته باشد و پیری و قرامت او را دریافته باشد افعال و اقوال او وثوق تمام دارد و هرگز نیکو خلاف فرموده ایشان کند آثم و گناه کار باشد

باب اول در بیان وضو و غسل و تیمم **باب دوم** در بیان نماز
باب سیم در بیان روزه **باب چهارم** در بیان نخاج یا

چاپ سنگی است، که در سال‌های ۱۲۸۱ و ۱۲۸۲ هـ ق در انتهای کتاب گنجینه نشاط آورده شده است. در این فهرست، کتاب‌ها به طرز شیوا از لحاظ سبک و موضوع طبقه‌بندی شده است. یکی از گونه‌هایی که شاید تا کنون چنان‌که باید معرفی نشده است کتاب‌هایی است که تحت عنوان بچه‌خانی (بچه‌خوانی) در انتهای این فهرست ذکر شده است. آثاری که ذیل این عنوان قرار می‌گیرد، هم از لحاظ تاریخی و هم از لحاظ موضوعی به چند شاخه قابل تقسیم است. تاریخ تدوین این آثار بین قرن هفتم تا سیزدهم هجری قمری است و به لحاظ موضوعی، هم

ت ۷. (راست) رغنا و زینا، قرن سیزدهم هجری

ت ۸. (چپ) کلثوم‌ننه، ۱۲۹۵ ق

کافران است؛ برخی از آنها کتاب‌های آموزشی برای نوآموزان و اطفال مکتب‌خانه است؛ و برخی دیگر قصه عاشقی شخصیت‌های خیالی است که در راه وصال محبوب با دیوان و غفریته‌ها می‌جنگند.

موجودات غیرطبیعی و اساطیری‌ای مثل دیو و جن و پری و مرغان افسانه‌ای ریشه در همان اعتقادات و خرافه‌هایی دارند که در بستر طبقه عوام جامعه شکل می‌گیرد. این موجودات در بیشتر داستان‌های دسته‌آخر حضور می‌یابند و بلکه حضور آنان بن‌مایه این داستان‌ها را تشکیل می‌دهد.

طرح بسیاری از داستان‌های بچه‌خوانی تابع الگوهایی تکراری است که شاید بتوان از آنها به سرنمون‌های مردم ایران راه برد. مثلاً پادشاهی صاحب فرزندی نمی‌شود؛ پس از نذر و نیاز بسیار، خداوند به او فرزندی عطا می‌کند؛ این فرزند چون به سن رشد می‌رسد، برای رسیدن به هدف و آروزی خود، که معمولاً وصال معشوق است، از پدر می‌بُرد و ترک کاشانه می‌کند؛ در این راه، پس از جنگاوری و رشادت بسیار، که ماجرای تکراری و یکنواخت دارد، موفق می‌شود؛ سرانجام پدر جای خود را به پسر می‌بخشد و خود خرقة درویشی به تن می‌کند و به عبادت مشغول می‌شود.

در بیشتر داستان‌های بچه‌خوانی از شیوه «در بر گیری»، قصه‌ای که از درون قصه دیگر پدید می‌آید، استفاده شده است.

همچنین برخی از داستان‌های بچه‌خوانی بر داستان‌های دیگر اثر گذاشته‌اند؛ مثلاً رد پای محمد حنفیه را می‌توان در داستان ضریح خُزاعی — داستان انتقام از قاتلان امام حسین (ع) — مشاهده کرد. از این گذشته، اثر داستان‌های بچه‌خوانی بر دیگر داستان‌های طبع‌شده مذکور در فهرست حاج موسی (بخش قصه و حکایت) دیده می‌شود. از جمله آنها، تأثیر داستان قهرمان (در بخش بچه‌خوانی) بر داستان رموز حمزه (در بخش قصه و حکایت) است. یکی از صحنه‌هایی که هم در داستان رموز حمزه و هم در داستان قهرمان آمده حضور سیمرخ است که در آن، قهرمان با پاره‌پاره کردن اژدهایی که قصد خوردن جوجه‌های سیمرخ را دارد آنها را نجات می‌دهد و سیمرخ به پادشاه آن او را از هفت دریا می‌گذراند (ت ۱۰). از نمونه وقایع خارق‌العاده دیگر در این داستان می‌توان

ت ۹. بالا) پرده‌دار، بیرون مسجد جمعه زواره، عکاس ناشناس
ت ۱۰. پایین) قهرمان، ۱۳۷۰ ق

کتاب‌های آموزشی و هم آثار سرگرم‌کننده و داستانی را در بر می‌گیرد. اگرچه کتاب‌های بچه‌خوانی در اصل کتاب کودک است؛ همچنان‌که بین ادبیات عامه و ادبیات کودکان نمی‌توان حد فاصلی قاطع تعیین کرد، نمی‌توان مخاطبان کتاب‌های بچه‌خوانی را به کودکان منحصر شمرد. کتاب‌های بچه‌خوانی فصل مشترک کتاب‌های کودکان و کتاب‌های عامیانه است.

ریشه این نوع از داستان‌ها و قصه‌ها را، که اغلب در محافل نقل می‌شده است، می‌توان همان سنت شفاهی نقل قصه و همچنین تقالی و پرده‌خوانی دانست که در دوره صفویه با رسمیت یافتن مذهب شیعه رواج یافت (ت ۹). بچه‌خوانی از فرهنگی منسوخ حکایت می‌کند که شکل‌گیری و بقای آن به جمع شدن در خانه (در پای کرسی) یا در مکان‌های جمعی عمومی برای شنیدن قصه و افسانه وابسته است و امروز دیگر کمتر اثری از آن به چشم می‌خورد.

برخی از کتاب‌های بچه‌خوانی شامل داستان‌های قرآنی و شرح جنگاوری و دلآوری اولیای دین در برابر

از مَرکب قهرمان یاد کرد که حیوانی است تک‌شاخ با چهار چشم و شش پا و دُم طاووس. از اینجا می‌توان چنین استنباط کرد که خود داستان قهرمان تا حدودی از شاهنامه فردوسی اثر پذیرفته است.

بررسی کتاب‌های بچه‌خوانی علاوه بر اینکه منبعی ارزنده از داستان‌های عامیانه را در اختیار می‌نهد که در حال فراموشی است، از لحاظ بررسی فرهنگ عامه و عقاید و شیوه زندگی توده مردم نیز بسیار مهم است. □

کتاب‌نامه

ابراهیمی، نادر. مقدمه‌ای بر مصورسازی کتاب کودکان. تهران: آگاه، بی‌تا.

اتحاد، هوشنگ. پژوهشگران معاصر ایران. تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۸.

افشار، ایرج. «مطالعات هدایت در ادبیات گذشته و فرهنگ عامیانه». در: جهان نو، سال ۱، ش ۱۳ (خرداد ۱۳۳۰).

انصاری، میرزا حسینخان، منتهی به عمر اصفهانی. رعنا زیبا (چاپ سنگی). بی‌تا.

بابازاده، شهلا. تاریخ چاپ در ایران. تهران: طهوری، ۱۳۷۸.

بلوکباشی، علی. «در فرهنگ خود زیستن و به فرهنگ های دیگر نگرستن». در: کلک، ش ۷ (مهر ۱۳۶۹).

هنام، جمشید. ایرانیان و اندیشه تجدد. تهران: فرزانه روز، ۱۳۷۵.

حسینی، عباس. بچه‌خانی زمینه‌ای برای آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه ایرانی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد نقاشی، با راهنمایی سیدحسن شهرستانی و کامران فانی). تهران: دانشگاه هنر، شهریور ۱۳۸۷ (منتشر نشده).

خوانساری، آقا جمال. کثوم‌تنه (چاپ سنگی). تهران: کارخانه کربلاتی محمدحسین، ۱۲۹۵ق.

روزنامه دولت علیه ایران. ج ۲، ش ۵۷۵ (پنجشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۸۲ق).

رینگر، مونیکا م. آموزش، دین، و گفت‌وگو: اصلاح فرهنگی در دوران قاجار. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس، ۱۳۸۱.

قائمیان، حسن. نوشته‌های برکنده صادق هدایت. تهران: جامه‌داران، ۱۳۸۳.

مارزولف، اولریش. طبقه‌بندی قصه‌های عامیانه. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: سروش، ۱۳۷۶.

محبوب، محمدجعفر. «ادبیات عامیانه ایران». در: مجموعه مقالات درباره

افسانه‌ها و آداب و رسوم مردم ایران. به کوشش حسن ذوالفقاری. تهران: چشمه، ۱۳۸۲.

محمدی، محمدهادی و زهره قایینی. تاریخ ادبیات کودکان. تهران: بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان ایران و چیستا، ۱۳۷۹.

ناشناس. معراج‌نامه (چاپ سنگی). بی‌جا: بی‌تا، ۱۲۶۸ق

هدایت، صادق. نیرنگستان. تهران: جاویدان، ۲۵۳۶.

سخن. دوره ۳، ش ۶ و ۷ (آذر و دی ۱۳۲۵).

سلطانی، محمدعلی. «گزارشی از عقاید النساء». در: آیین پژوهش، سال ۱۰، ش ۵۵ و ۵۶ (فروردین و تیر ۱۳۸۷).

عنصری، جابر. «حسین کرد شبستری». در: صنعت چاپ، سال ۱۴، ش ۱۵۵ (آبان ۱۳۷۴)، ۶۴-۶۵.

کاشفی خوانساری، سیدعلی. «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم». در: پژوهش‌نامه ادبیات کودک و نوجوان، ش ۲۵ (تابستان ۱۳۸۰).

ناشناس. حسین‌کرد (چاپ سنگی). به اهتمام سیدابوالقاسم و میرزا ابوالحسن. بی‌جا: بی‌تا.

ناشناس. قهرمان (چاپ سنگی). تهران: کارخانه محمدابراهیم شیرازی، ۱۲۸۱ق.

نجفی، ابوالحسن. فرهنگ فارسی عامیانه. تهران: نیلوفر، ۱۳۷۸.

نفیسی، سعید. «صنعت چاپ مصور در ایران». در: پیام نو، دوره ۲، ش ۵ (فروردین ۱۳۲۵).

Diba, Leyla S. and Maryam Ekhtiar (eds.). *Royal Persian Paintings, the Qajar Epoch 1785-1925*. New York: Brooklyn Museum of Art, 1998.

Marzolph, Ulrich. *Narrative Illustration in Persian Lithographed Books*. Leiden, Boston, and Koln: Brill, 2001.

پی‌نوشت‌ها:

۱. پژوهش حاضر خلاصه‌ای است از پایان‌نامه تحصیلی نگارنده با این مشخصات:

عباس حسینی. بچه‌خانی زمینه‌ای برای آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه ایرانی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد نقاشی، با راهنمایی دکتر سیدحسن شهرستانی و استاد کامران فانی). تهران: دانشگاه هنر، شهریور ۱۳۸۷ (منتشر نشده). از استادان ارجمند آقای دکتر سیدحسن شهرستانی و استاد کامران فانی بابت راهنمایی‌شان و نیز آقای اولریش مارزولف و بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان ایران بابت همراهی و همکاری‌شان سپاس‌گزار می‌کنم.

۲. جمشید هنام، ایران و اندیشه تجدد، ۲۳.

۳. برای اطلاع بیشتر از تاریخ چاپ در ایران، نک: شهلا بابازاده، تاریخ چاپ در ایران؛ عباس حسینی، بچه‌خانی زمینه‌ای برای

آشنایی بیشتر دیداری و شنیداری عامه مردم با فرهنگ عامیانه
ایرانی (پایان نامه کارشناسی ارشد نقاشی)؛

Marzolph, *Narrative Illustration in Persian
Lithographed Books.*

۴. عبدالوهاب اصفهانی (ف ۱۲۴۴ق)، ملقب به معتمدالدوله و متخلص
به نشاط، از فاضلان و شاعران و خوشنویسان قرن سیزدهم و از
مقربان دربار فتح‌علی شاه قاجار است.

۵. محمدجعفر محجوب، «مطالعه در داستان‌های عامیانه فارسی»، ۷۹.

۶. محمدجعفر محجوب، نقل شده در: علی بلوک‌باشی، «در فرهنگ خود
زیستن و به فرهنگ‌های دیگر نگریستن»، ۵۳؛ نیز محمدجعفر
محجوب، *ادبیات عامیانه ایران، مجموعه مقالات درباره افسانه‌ها و
آداب و رسوم مردم ایران.*

۷. نادر ابراهیمی، *مقدمه‌ای بر مصورسازی کتاب کودکان*، ۴۷.

8. Marzolph, *Narrative Illustration in Persian
Lithographed Books*, 4;

محمدی و قایینی، *تاریخ ادبیات کودکان*، ۳: ۴۵؛ سیدعلی کاشفی
خوانساری، «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم»، ۸۴؛ مریم پایی،
«بچه‌خوانی‌ها».

۹. کاشفی خوانساری، «بچه‌خوانی‌های قرن سیزدهم»، ۸۴.

۱۰. در بخش کتاب‌های چاپ سنگی کتابخانه ملی ایران، برخی از
کتاب‌های بچه‌خوانی که در فهرست حاج موسی آمده است
وجود ندارد؛ مانند *ناز و نیاز*، *رعنا و زیبا*، *نصاب ترکی*، *احمد
جولا*. در مقاله حاضر، در خصوص کتاب *ناز و نیاز* از تصاویری
استفاده شده است که آقای اولریش مارزولف از کتابخانه برلین در
اختیار نگارنده قرار دادند. در خصوص کتاب *رعنا و زیبا* هم از
تصاویر و نسخه فتوکپی موجود در بنیاد پژوهشی تاریخ ادبیات
کودکان ایران استفاده شد.

11. Marzolph, *Narrative Illustration in Persian
Lithographed Books*, 269.

۱۲. صادق هدایت، *نیرنگستان*، ۱۸.